Vol. 1, Issue 3

O‘ZBEKISTONDA SOVET DAVRIDA SAVDO SOHASI BOSHQARUVI TARIXI

Amirov Elbek

QarDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda sovet davrida savdo sohasini boshqarish tarixi markazlashgan rejalashtirish, davlat monopoliyasi hamda rasmiy va norasmiy bozor mexanizmlarining ishlashi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Sovet hokimiyatining ilk yillaridagi pulsiz ayirboshlash g‘oyalari va NEP davridan xususiy sektorni cheklash, kartochka tizimini joriy etish va bekor qilish hamda surunkali tovar taqchilligigacha bo‘lgan ta’minot va savdo tizimi transformatsiyasi bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, boshqaruv organlarining shakllanishi, ixtisoslashgan do‘konlar tarmog‘ining kengayishi, “Torgsin” va “qora bozor” faoliyati hamda ma’muriy-buyruqbozlik tartibga solishning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: savdo tarixi, sovet davri, O‘zbekiston, direktiv rejalashtirish, tovar taqchilligi, kartochka tizimi, xufiyona bozor.

Аннотация. В статье анализируется история управления сферой торговли в Узбекистане в советский период через призму централизованного планирования, государственной монополии и функционирования легалных и неформалных рыночных механизмов. Раскрыты этапы трансформации системы снабжения и торговли - от раннесоветских дискуссий о безденежном обмене и политики нэпа к ограничению частного сектора, введению и отмене карточной системы, а также хроническому товарному дефициту. Особое внимание уделено формированию органов управления расширению специализированной торговой сети деятелности “Торгсина” и “чёрного рынка”, а также социально-экономическим последствиям административно-командного регулирования.

Ключевые слова: история торговли, советский период, Узбекистан, директивное планирование, товарный дефицит, карточная система, теневой рынок.

Abstract. This article analyzes the history of trade management in Uzbekistan during the Soviet period through the lens of centralized planning, state monopoly, and the operation of both legal and informal market mechanisms. It traces the stages of transformation in the supply and trade system—from early Soviet debates on moneyless exchange and New Economic Policy practices to the restriction of the private sector, the introduction and abolition of rationing, and chronic commodity shortages. The study also examines the formation of administrative bodies the expansion of specialized retail networks, the operations of “Torgsin” and the “black market”, and the socioeconomic consequences of administrative-command regulation.

Keywords: history of trade, Soviet period, Uzbekistan, directive planning, commodity shortage, rationing system, black market.

“Sovet savdosi” atamasi ko‘rib chiqilayotgan davrdagi savdo aylanmasining barcha jihatlarini ifodalash uchun qo‘llanilgan. Ushbu tushuncha nafaqat markazlashtirilgan taqsimotni, balki davlat-kooperativ sektoridagi tijorat savdosi, komissiya savdosi, kolxoz bozori savdosi, xususiy savdo hamda “qora bozor” deb ataladigan tovarlarning yashirin qayta taqsimlanishini o‘z ichiga olgan ochiq savdo unsurlarini ham qamrab olgan.

Sohada boshqaruv tizimi dastlab Savdo xalq komissarligi va tegishli muassasalar orqali yo‘lga qo‘yildi. Xususan, 1920-yil mart oyida Turkiston Oziq-ovqat komissarligi tuzildi, o‘sha yilning 13-avgustida esa Toshkentdagi Markaziy ishchi kooperativi negizida Turkiston iste’mol kooperatsiyasining o‘lka markazi - “Turksoyuz” tashkil etildi. 1922-yilda Turkiston ASSR Ichki savdo komissarligi faoliyat boshladi. Keyinchalik, Turkiston Revkomining 1924-yil 23-dekabrdagi qarori bilan “Turksavdo” (“Туркторг”) negizida keng iste’mol tovarlari bilan ulgurji va chakana savdo qiluvchi

O‘zbekiston davlat tresti - “O‘zbeksavdo” tashkil etildi. 1930-yil 21-noyabrda esa ichki savdo sohasidagi boshqaruvni takomillashtirish maqsadida O‘zSSR Xalq savdo komissarligi (“Наркомторг”) qayta tashkil etildi.

Savdoni davlat tomonidan tartibga solish iqtisodiyotda davlat ishtirokining bir shakli bo‘lib, resurslarni taqsimlash, aylanish va iste’mol qilishga ta’sir qiladi. Bu xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatiga davlat aralashuvi chegaralarini normativ belgilashni, savdo ob’ektlarini markazlashtirilgan boshqarishni, islohotlarga tizimli yondashuvlarni va to‘lov tizimlari va narxlar orqali savdo korxonalari foydasining bir qismini tortib olish orqali bozor ta’sirini o‘z ichiga oladi. Har qanday davlatda boshqaruv mexanizmini huquqiy rasmiylashtirish huquqiy asosda amalga oshiriladi. Huquqiy normalar bozor ishtirokchilari faoliyatini tartibga soladi va ularning qonuniy manfaatlarini himoya qiladi. Bundan tashqari, qonun har qanday hukumat o‘zining mo‘ljallangan iqtisodiy siyosatini amalga oshirish uchun faol foydalanadigan muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Biroq, huquqiy tizimlar alohida mamlakatlarda turlicha ishlaydi va hatto bitta mamlakat ichida ham ma’lum tarixiy davrlarga xos xususiyatlarni aniqlash mumkin. Turli mamlakatlar tajribasi urush natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy beqarorlik, urushdan keyingi qayta qurish zarurati va iqtisodiy inqirozlar davrida davlatning iqtisodiyotga aralashuvining eng yuqori cho‘qqisi qayd etiladi.

Mustamlaka davrida savdo boshqaruvi tarixi qat’iy markazlashtirish, Yangi iqtisodiy siyosatdan (YaIS) davlat monopoliyasiga o‘tish (1930-yillar), rejali resurslarni taqsimlash va tovarlar tanqisligi bilan tavsiflangan.

Sovet davlati ta’minot tizimidagi uch bosqich

Birinchi bosqich - 1927-1930 yillar - iqtisodiyotning xususiy sektoriga qarshi hujumning boshlanishi bo‘lib, unda hamma narsani yagona davlat rejasiga bo‘ysundirishga urinish amalga oshirildi.

Ikkinchi bosqich – 1931-1935 yillar – markazlashtirilgan rejalashtirishga urinishlar mamlakatda universal qartochka tizimini yaratishga olib kelgan davr edi.

Uchinchi bosqich - 1936-1941 yillar - qartochka tizimi bekor qilingan va erkin savdoga ruxsat berilgan bosqich edi.

Sovet hokimiyatining ilk yillarida savdo sohasida ikki xil qarash, ya’ni, *birinchisi,* pulsiz, tovarsiz iqtisodiyot tushunchasi va bu davrda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayirboshlash g‘oyasi ilgari surildi; *ikkinchisi,* erkin bozor tamoyili asosida savdoni rivojlantirish;

O‘zbekiston tarixi tarixshunosligi fanida eng kam o‘rganilgan sohalardan biri bu savdo siyosati tarixi yo‘nalishidir. Holbuki, jahon miqyosida iqtisod, xususan savdo tarixi fan sifatida shakllanib, ulgurgan, va ushbu soha tarixini tadqiq etishning o‘ziga xos metodologiyasi, tadqiqot usullari ishlab chiqilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda ham iqtisod, xususan savdo tarixi tarixshunosligi tizimlashtirilgan hodla ishlab chiqish vaqti keldi.

Turkistonda korxonalarni davlat ixtiyoriga o‘tkazish jarayoni Markaziy Rossiyaga qaraganda ancha faolroq kechdi. Masalan, agar u yerda 1918 yilning o‘rtalarigacha barcha sanoat korxonalarining faqat 11 foizi davlat qo‘lida bo‘lgan bo‘lsa, Turkiston o‘lkasida xuddi shu vaqtda korxonalarning 47 foizidan ortig‘i davlat tasarrufida edi.

1918 yil iyun oyida Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari Kengashi (XKK) huzuridagi oziq-ovqat bo‘limi negizida O‘lka oziq-ovqat direktoriyasi tashkil etildi. U 1919 yil dekabr oyida Turkiston ASSR Oziq-ovqat xalq komissarligi deb qayta nomlandi. Ushbu tashkilot oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash va taqsimlash sohasida favqulodda huquqlar (vakolatlar) bilan ta’minlandi.

Xususiy ulgurji va ulgurji-chakana savdo tugatildi, ammo mayda chakana tarmoqlar orqali savdo qilish davlat nazorati ostida saqlanib qoldi. Davlat tomonidan xususiy shaxslarga savdo qilish huquqi uchun berilgan ruxsatnomalar bunga dalildir. Masalan, 1917 yil oktabrdan 1919 yil iyulgacha Toshkent Sovdepi (Sovetlar kengashi)

tomonidan xususiy shaxslarga savdo qilish huquqini beruvchi 9259 ta guvohnoma berilgan.

Xorazm respublikasi Savdo va sanoat nozirligida ham daromad va xarajatlar xususida hech bir hisob – kitob ishlari yuritilmay, nozirlik g‘aznadan katta miqdorda mablag‘ olib turdi va 1922 yili davlat xarajatlarining 21,5 foizi shu sohaga sarflangan. Nozirlikda davlatdan oladigan mablag‘ni daromad sifatida ta’kidlab, savdo – sotiqdan tushadigan daromadlar hech bir joyda qayd etilmadi. Bundan tashqari, xususiy shaxslardan tortib olingan korxonalar faoliyati mavhumligicha qoldirildi. Bu zavod va fabrika asbob-uskunalar oshkora talon-taroj qilindi.

Rossiya Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarining ichki ishlariga aralashib, iqtisodiy sohasini, xususan, bozorlarini o‘z ta’sir doirasiga olishga harakat qildi. Masalan, Buxoro Respublikasining Afg‘oniston bilan bo‘layotgan savdo aloqalariga RSFSR doimiy aralashishga intilgan. Rossiyaning tashqi savdo aloqalar bo‘yicha vakili I. Lavrov O‘rta Osiyo respublikalarining iqtisodiy masalalarga bag‘ishlangan 1-konferensiyasida shularni ta’kidlagan: “… buxoro-afg‘on chegarasida RSFSRning manfaatlari BXSR manfaatlariga nisbatan ko‘proq. Buxoro – afg‘on chegarasida amalga oshirilgan 9.940.000 oltin rubllik tovar almashinuvda BXSRning hissasi 1 mlndan ham kam…”. U Buxoro-afg‘on chegarasida O‘rta Osiyoda tovar chiqarish va kiritish bo‘yicha RSFSR Tashqi savdo aloqalari xalq komissarligining vakili ishtirokida bo‘lim tashkil etish lozimligini uqtirdi. Natijada, Buxoro tashqi savdo aylanmasi ham pasayib bordi. Masalan, 1914 yil Buxoro chetga 900 ming, 1919 yil 30.000 dona, 1920 yil 50.000 dona qorako‘l terisini eksport qildi. Buxoro 1914 yil 2 mln pud paxtani, 1918 yil 200.000 pud, 1922 yili 800.000 pud paxtani chetga sotdi.

Bozor rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi odamlarning g‘ayrati va tadbirkorligi edi va dekretlar shunchaki bu faoliyatning bir qismini qonuniylashtirdi. Ochlik davrida odamlarning harakatlari ko‘pincha foyda olish ochko‘zligidan ko‘ra

hayotga chanqoqlik bilan boshqarilardi, garchi ikkinchisi ham mavjud bo‘lsa ham. 1930-yillarning birinchi yarmidagi bozor tarixi asosan insoniyatning omon qolish strategiyalari tarixidir.

Bozor odamlar uchun eng muhim ta’minot manbai bo‘lib qoldi. Uning hajmi o‘sdi. Birinchi besh yillik rejaning halokatli davridan farqli o‘laroq, 1930-yillarning ikkinchi yarmidagi nisbatan gullab-yashnagan yillarda bozorda omon qolish o‘rniga boyish strategiyalari ishlab chiqildi. Bozor boyligi ham oshdi. Ochiq savdo davrida bozor faoliyatida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar sifat jihatidan emas, balki miqdoriy jihatdan ko‘proq edi. Markazlashtirilgan rejalashtirilgan iqtisodiyotda unga ajratilgan tor huquqiy doirada hali ham rivojlanib borar ekan, bozor unga moslashdi. U ilgari rivojlangan barcha xususiyatlarni saqlab qoldi: asosan yashirin savdo, cheklangan ishlab chiqarish, qayta sotish va h.k. “Erkin” savdo davrida davlat tadbirkorlik faoliyati ham davom etdi, garchi uning shakllari o‘zgargan bo‘lsa ham. Torgsin (chet elliklar bilan valyuta, qimmatbaho buyumlarni maxsulotlarga almashtiruvchi savdo dukonlari, keyinchalik oddiy aholi ham savdo qilgan. 1930-1936 yy) do‘konlari o‘z vazifalarini bajarib, 1936-yil boshida yopildi. Tijorat savdosi tovarlarni oshirilgan narxlarda sotadigan namunaviy do‘konlarga aylantirildi. Davlat budjeti uchun yangi daromad manbalari ham paydo bo‘ldi: qatag‘on qilinganlarning buyumlarini sotadigan “musodara” do‘konlari.

Sof bozor iqtisodiyoti yoki kapitalizm tabiatda mavjud emas. Haqiqiy bozor iqtisodiyoti, hatto dastlabki bosqichlarida ham, hukumat aralashuvisiz hech qachon mavjud bo‘lmagan. Faqatgina bunday aralashuvning maqsadlari, shakllari va vositalari, shuningdek, uning ko‘lami o‘zgardi. Bozor va davlatni tartibga solishning simbiozi murakkab, o‘z-o‘zidan rivojlanadigan tizimdir. U rivojlanib borgan sari uning ikkala komponenti - bozor va hukumat - yangi sharoitlarga va bir-biriga moslashib, takomillashib boradi. Davlat rejalashtirish tizimiga darz ketdi va xususiy bozor jinoiy

yoki yarim jinoiy tuzilmalar tomonidan egallab olindi, bu esa mamlakatdagi iqtisodiy va ijtimoiy vaziyatning keskin yomonlashishiga olib keldi.

Uzoq davom etgan kartochka tizimi va taqsimot rivojlanishga to‘sqinlik qiluvchi omilga aylandi. Mamlakat tovar-pul munosabatlarini tiklashga juda muhtoj edi. Mamlakat rahbariyati buni tushundi. Stalinning 1934-yil noyabr oyida bo‘lib o‘tgan plenumdagi nutqida non kartalarini bekor qilish to‘g‘risida qaror qabul qilingan bo‘lib, u o‘ziga xos bozor ruhi bilan to‘yingan edi. Nafaqat so‘zlar, balki haqiqiy islohotlar ham kartochkani bekor qilish yo‘lini ochdi. Ochiq savdoga o‘tishning birinchi harakati 1935-yil 1-yanvarda non kartalarini bekor qilish edi. Iqtisodiy islohotlar yirik siyosiy kampaniya sifatida rivojlandi. Kartochkaning bekor qilinishi bilan hayot o‘zgardi. Yopiq tarqatish markazlari va yopiq kooperativlar o‘rniga barcha uchun ochiq bo‘lgan do‘konlar ochildi. Namunaviy do‘konlar, matolar, kiyim-kechak, poyabzal, uy anjomlari va elektr buyumlari sotadigan do‘konlari va “Oziq-ovqat do‘koni’, “Sut” va “Gastronom” kabi ixtisoslashgan oziq-ovqat do‘konlari yangi davrning o‘ziga xos belgilariga aylandi. Past narxlari va yuqori tijorat narxlari o‘rtasidagi yangi narxlar barcha aholi guruhlari uchun bir xil edi va tabiiy va geografik zonalarga qarab farqlandi. Dehqon savdosi rivojlandi. 1934 yilda Toshkentda ilk namunali “Gastronom” do‘koni ish boshladi. Uning o‘rtacha xizmat ko‘rsatish quvvati kuniga 12—15 ming kishini tashkil etardi. 1935 yilda shu yerning o‘zida yirik namunali univermag, ikkita ixtisoslashtirilgan “Bakaleya” do‘koni va ikkinchi “Gastronom” ochildi. 1935 yilda iste’mol kooperatsiyasi boshqa turdagi do‘konlarni – “селмаг” (qishloq do‘konlari), “селпродмаг” (qishloq oziq-ovqat do‘konlari) va “райпродмаг” (ixtisoslashgan oziq-ovqat-baqollik do‘konlari) tashkil etishga kirishdi.

Biroq, ochiq savdoga o‘tish erkin savdo va erkin tadbirkorlikni anglatmaydi. Ratsionlashni bekor qilgan islohot maqsad iqtisodiy erkinlikni kengaytirish emas, balki shunchaki ichki bozorga yo‘naltirilgan davlat resurslarini ko‘paytirish ekanligini

ko‘rsatdi. Mamlakatda savdo aylanmasining jonlanishiga xususiy tadbirkorlik va bozorni rivojlantirish orqali emas, balki rejalashtirilgan va markazlashgan holda qolgan davlat savdosi orqali erishildi.

Bozor islohotlarining cheklovlari mamlakat iqtisodiyotida tovar tanqisligining saqlanib qolishini oldindan belgilab berdi. 1930-yillarning ikkinchi yarmi ommaviy ocharchilikning oldini oldi, ammo ta’minot inqirozi, mahalliy ocharchilik va kartochkaga qaytish muqarrar ravishda ochiq savdoga hamroh bo‘ldi. 1930-yillarning ikkinchi yarmida Sovet fuqarolari ikkita ta’minot inqirozini boshdan kechirdilar. Hosil yetishmasligi va davlat xaridlari SSSRda 1936-yil oxiridan 1937-yil yoziga qadar rivojlangan don inqiroziga olib keldi. 1939-41-yillarda yangi ta’minot inqirozi boshlandi. Bunga Uchinchi besh yillik reja davrida militarizatsiyaning tezlashishi, qatag‘onlar va urushning boshlanishi sabab bo‘ldi.

Sotsializm davrida savdo rivojlanishini obektiv tadqiq qilish kommunistik rejimning mafkuraviy tamoyillari - savdoni ishlab chiqarishga bo‘ysunadigan milliy iqtisodiyotning bir tarmog‘i sifatida ko‘rish bilan cheklandi. Tovarlarni taqsimlash va kundalik hayot tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy tarix masalalarini o‘rganish sovet tarixiy adabiyotida taqiqlangan edi.

Iqtisodiyotga xos bo‘lgan iqtisodiy model nomukammal degan fikrga asos bo‘ladi. Davlat tomonidan markazlashtirilgan davlat xaridlari tizimi iqtisodiyot ichidagi tovarlar aylanishini buzib ko‘rsatdi, bu esa boshqaruvning buyruqbozlik va nazorat tizimining eng salbiy oqibatlaridan biri edi. Bundan tashqari, 1920 va 1930-yillarda o‘z yo‘lini boshlagan sotsialistik iqtisodiyotni haqli ravishda “tanqislik iqtisodiyoti” deb atash mumkin. SSSRning 70 yillik tarixi shuni ko‘rsatdiki, 1986 yildagi islohotlar (qayta qurish)gacha, sotsialistik iqtisodiy tizim muqarrar ravishda tanqislikni keltirib chiqardi. Bu surunkali hodisa. Tanqisliklar tanqislikni keltirib chiqaradi. Bu hodisaning kelib chiqishi direktiv boshqaruv va iqtisodiy bo‘lmagan majburlash tizimida: ishlashga

rag‘batlantirishning yo‘qligida yotadi. Iqtisodiyotning samaradorligini har tomonlama oshirish o‘rniga uni sun’iy ravishda “ko‘tarish”ga qaratilgan tartibsiz rejalashtirish 1930-yillarning ikkinchi yarmi iqtisodiyotiga va keyingi o‘n yilliklari iqtisodiyotida ham salbiy rol o‘ynadi.

Davlatning cheklangan resurslari va tanqisligi saqlanib qolganligi sababli, Sovet savdosi ba’zan har bir xarid uchun kvotalarni yoki hatto tovarlar uchun kuponlarni joriy qildi. Elita uchun maxsus ta’minot tizimi saqlanib qoldi. Davlat savdosining ijtimoiy va geografik ierarxiyasi ham saqlanib qoldi. Hamma narsa Moskvaga jo‘natildi, u yerdan oziq-ovqat karvonlari va kolbasa poezdlari tovarlarni shahar va qishloqlarga yetkazib berdi. Chayqovchilar savdoda muhim rol o‘ynashda davom etdilar, tovar resurslarini bozor iqtisodiyoti tamoyillariga muvofiq qayta taqsimladilar. Davlat muhimroq va zarur deb hisoblaganlarga emas, balki puli borlarga sotdilar. Sovet davrida ham chayqov bozori yashashda davom etdi. Endi u nafaqat eskirgan eski buyumlarni, balki eng zamonaviy va elita tovarlarining boy assortimentini taklif qildi. Xususiy bozor operatsiyalari joylari soni qisqarishi emas, aksincha ko‘payishi kuzga tashlanadi.

Sovet savdo tizimining mohiyati asosan o‘zgarishsiz qoldi. Bu mohiyat cheklangan davlat resurslarini shaharlar va shahar aholisi ichida sanoat ishlab chiqarishida band bo‘lganlar va albatta sovet elitasi manfaatlariga markazlashtirilgan qayta taqsimlashdan iborat edi. Inqiroz davrida markazlashtirilgan davlat xaridlari yuqori darajada tabaqalashtirilgan kartochka tizimi shaklida bo‘ldi. Tovar tanqisligi kamayganda, markazlashtirilgan taqsimot o‘zgardi va erkin savdo ko‘rinishini oldi. Tovar tanqisligi yana yomonlashganda, erkin savdo kartochka tizimi rolini o‘z zimmasiga oldi.

Xullas, Davlatning o‘zi ham xalq ochiqchasiga tijorat savdosi orqali budjetni to‘ldirish imkoniyatini qo‘ldan boy bermadi. Davlat savdosi yolg‘on, firibgarlik va chayqovchilikning asosiga aylandi. Va bularning barchasi - ommaviy xaridor hisobiga

bo‘ldi. Bunga qarshi qonunchilik yordamida kurashildi. Hech narsa yordam bermadi. Nazorat, tekshirish va qayta tekshirishning butun tarmog‘i foydasiz bo‘lib chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бовыкин В. И. Актуальные проблемы экономической истории // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4.
2. Бовыкин В. И. Миланский конгресс экономической истории и наша историко-экономическая наука // Экономическая история. Обозрение. – Вып. 1. – М., 1996.
3. Богомазов Г. Г., Дроздова Н. П. Предмет и методология экономической истории // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Экономика. – 2000. – Вып. 2 (№ 13). – С. 109–127.
4. Бюллетень Первой экономической конференции Средне-Азиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). – Ташкент, 1923. – № 2. – С. 2–3.
5. Народное хозяйство Туркестана. – 1919. – № 21. – С. 4.
6. Сафаров З. С. Развитие торговли в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистон, 1980. – С. 74–90.
7. Ульмасов А. Национализация промышленности в Туркестане. – Ташкент, 1960. – С. 78.
8. Xorazm viloyati davlat arxivi (XVDA), 590-fond, 1-ro‘yxat, 1-ish, 153–159-varaqlar.